

Paikallispapit yhteiskunnan rakentumisen tulkitsijoina 1700–1800-lukujen vaihteessa

Lectio praecursoria 14.11.2025

Joonas Tammela

FM Joonas Tammelan Suomen historian väitöskirja Jatkuvuuksia ja valtopolitiikan paikallisia tulkintoja. Esivalta ja alamaisuus Ruotsin valtakunnan paikallispappien saarnoissa noin 1790–1820 tarkastettiin perjantaina 14.11.2025 kello 12 Jyväskylän yliopistossa. Vastaväittäjänä toimi professori Ilkka Huhta Itä-Suomen yliopistosta ja kustoksena professori Kustaa H. J. Vilkkuna Jyväskylän yliopistosta. Väitöskirja on luettavissa JYX-julkaisuarkistossa osoitteessa <https://urn.fi/URN:ISBN:978-952-86-1031-1>.

Helmi-maaliskuussa 2022 Venäjän ortodoksisen kirkon johtaja, Moskovan patriarkka Kirill kohautti maailmaa. Hän osoitti tukensa Venäjän hyökkäyssodalle Ukrainaan saarnaamalla muun muassa maiden ikivanhasta kirkollisesta yhtenäisyydestä ja läntisen maailman moraalisen rappion seurauksista. Saarnat aiheuttivat mittavia sanallisia vastareaktioita lännessä ja sen kristillisissä kirkkoissa. (Meriläinen 2023, 264–272; Hurskainen & Laitila 2023, 319–321.) Tammikuussa 2025 taas uutisoitiin näkyvästi, kuinka Yhdysvaltain presidentin virkaanastujaissaarnassa Washingtonin episkopaalipiispa Mariann Edgar Budde vetosi myötätuntoon ja kritisoi presidentti Donald Trumpia tämän toimista ja lausunnoista maahanmuuttajia ja seksuaalivähemmistöjä kohtaan. Se suututti tuoreen presidentin ja nousi hetkelliseksi someilmiöksi. (Virtanen 2025; Olkinuora 2025.)

Puheenroina saarna mahdollistaa edelleen osallistumisen yhteiskunnalliseen keskusteluun. Vastaavanlaista uutiskynnyksen ylittymistä toki tapahtuu nykyään melko harvoin. Riippuu kustakin yksilöstä, millaisia tuntemuksia edellä mainitut saarnat herättävät. Näyttäisi kuitenkin, että moni suomalainen sympatisoi Budden rohkeutta julkisesti nuhdella presidenttiä ja kritisoi Kirillin tapaa pyrkiä uskonnon avulla oikeuttamaan valtiovallan epäoikeutettuna pidettyjä toimia. Kirillin saarnat varmasti

kuulostavatkin monesta nykysuomalaisesta jopa absurdeilta. Lopulta niiden sisällöstä ei kuitenkaan tarvitsisi muuttaa paljoa, jotta ne muistuttaisivat hyvin paljon meidänkin esivanhempiemme reilut 200 vuotta sitten kuulemia saarnoja. Historiallisesti pohjoismaisiin poliittisiin kulttuureihin ovat kuuluneet valtiovallan toimia mielellään tukevat saarnat.

Nykyään kirkollisella puheella ei ole Pohjoismaissa enää vastaavaa yhteiskunnallista merkitystä kuin aiemmin. Tilastollisesti monikaan luterilaisen kirkon jäsen ei Ruotsissa ja Suomessa enää säännöllisesti käy jumalanpalveluksissa. [1] Niiden vaikuttavuus ajankohtaisen keskustelun välineenä ei siis ole enää kovin laajamittainen. Kun palaamme aikaan ennen internetiä, radioita tai laajalevikkisiä sanomalehtiä, saarnastuolilla oli merkittävä valtiollisen tiedonvälittäjän rooli. Ruotsissa ja Suomessa esimerkiksi valtiolliset tiedonannot virallisesti luettiin jumalanpalveluksissa, heti saarnan jälkeen, aina 1900-luvun alkupuolelle asti. Kyse oli valtakunnan eliitin keskuudessa yleisesti hyväksytyjen arvojen iskostamisesta kansan mieleen virallisen tiedonvälityksen kanavan avulla. Anakronistisesti maalailtuna voisikin jopa sanoa varhaismodernin Ruotsin olleen luterilaisen totalitaristinen valtio.

Käsin kirjoitetut saarnat kuuluvat niihin harvoin lähdeaineistoihin, joiden avulla on mahdollista päästä paikallisesti tuotetun ja painamattoman poliittisen puheen äärelle. Varhaismodernin saarnan tutkimusperinne ulottuu pitkälle. Akateemisessa teologisessa tutkimuksessa, ja varsinkin käytännöllisessä teologiassa, saarna on aina 1800-luvun jälkipuoliskolta alkaen toiminut lähteenä tutkia valituille historiallisille ajoille tyypillisiä kristinopin tulkintoja ja merkittävien teologioiden ajattelua. Varhaisemmassa historian tutkimuksessa saarnoja käytettiin lähinnä yksittäisten merkkihenkilöiden biografisissa tutkimuksissa muita lähteitä tukevana aineistona. 1900-luvun lopulta alkaen niin Pohjoismaissa kuin muualla läntisessä Euroopassa saarnan historiallista roolia on ryhdytty uudelleenarvioimaan. Niitä on ryhdytty tarkastelemaan yhteiskunnallisen vuorovaikutuksen välineinä. Tänäpä saarnojen rooli varhaismodernin ajan kulttuuristen, sosiaalisten ja aatteellisten ilmiöiden tärkeänä levittäjänä ja virallisen tulkitsemisen väylänä on laajasti tunnustettu.

1990-luvulta lähtien onkin ilmestynyt ilahduttavissa määrin historiallisen saarnan tutkimusta, mutta niissäkään ei ole juuri käytetty tavanomaista seurakuntatyötä varten tuotettuja käsikirjoituksia. Pääasiassa johtavaa papistoa käsittelevien tutkimusasetelmien takia tutkijat ovat keskittyneet lähes yksinomaan painettuihin saarnoihin. Ajankäytölliset syytkin ovat painaneet, sillä käsillä olevan kaltaisten tutkimusten toteuttaminen vaatii hyvin intensiivistä arkistotyötä. Ruotsissa ja Suomessa on 1700-luvun puolivälistä lähtien säilynyt jopa poikkeuksellisen kattavasti painamatonta saarnamateriaalia. Varsinkin ruotsalaisissa arkistoissa ne kuitenkin ovat yleensä hajallaan eri kokoelmissa ja ne on luetteloitu varsin epätarkasti. Tutkimustani varten olenkin kerännyt yli 8000 yksittäistä saarnaa. Niistä rajatun, kuuden eri puolilla valtakuntaa toimineen papin noin 2000 saarnakäsikirjoituksen lähilukeminen osoittaa, että vaikka saarnat useimmiten keskittyivät muihin pääteemoihin, niissä käsiteltiin tuon tuosta esivaltaan ja alamaisuuteen liittyviä piirteitä ja ihanteita. Niissä kuvailtiin, miten

kuulijoiden tuli luterilaisen opin näkökulmasta ojentaa elämäntapansa ja toimia yhteisönsä jäsenenä.

Kirkollisia oloja ajatellessa kustavilaisen ajan jälkipuolisko ja sitä seurannut vuosikymmen sisälsivät merkittäviä käänteitä, mutta tutkimuksessa ne ovat jääneet verrattain vähälle huomiolle. Vielä tänäänkin pätee Pentti Laasonen vuonna 1995 *Suomen kirkon historia* -yleisteoksensa virittämässä keskustelussa esittämä huomio, että kustavilaisen ajan kirkkohistorian perustutkimus on edelleen kovin puutteellista verrattuna esimerkiksi 1600-lukuun ja säätyjen aikaan (Laasonen 1995). Vuotta 1809 seuranneen vuosikymmenenkin tapahtumat ovat kirkollisista näkökulmista, ja varsinkin paikallisesti, vielä jääneet Ruotsissa ja Suomessa monilta osin tutkimatta. Suomalaisessa historiantutkimuksessa Venäjän ajan alku on yleisemminkin jäänyt harmittavan vähälle huomiolle. Onneksemme viimeisen reilun kymmenen vuoden aikana 1800-luvun alkupuoliskoa on ryhdytty enenevästi tarkastelemaan tärkeänä yhteiskunnallisen ja aatteellisen kehityksen ajanjaksona.

Käsillä olevaa, muodollisesti Suomen historian alaan kuuluvaa väitöskirjaa, voisi yhtä hyvin syin sanoa Ruotsin historian väitöskirjaksi. Ensinnäkin tarkasteluni kohteena ovat vanhan valtakunnan molemmat puoliskot, mikä ei historiantutkimuksessa edelleenkään ole järin yleistä. Toisekseen viittaa useiden tutkijoiden, kuten Max Engmanin ja Nils Erik Villstrandin, esiin nostamaan tulkintaan, että varhaismoderni Ruotsi yhteiskunnallisine rakenteineen ja monilta osin yhteiskunnallisine arvoineen säilyi vuoden 1809 jälkeen varsinkin valtakunnan vanhassa itäosassa eli Suomessa (Engman 2009, 9–10; Villstrand 2012, 358–362). Ruotsin ajalta periytyvää yhteiskuntajärjestystä puolustettiin vahvasti pyrkimyksissä erottautua Venäjästä. Oleellisessa osassa oli luterilainen kirkko, jonka yhtenäisyydestä pyrittiin 1800-luvulla pitämään vahvasti kiinni muun muassa pysyttämällä suuret herätysliikkeet kirkon yhteydessä. Ruotsissakaan kirkon ja valtion välinen side ei katkennut, vaikka esimerkiksi vuoden 1809 hallitusmuodossa otettiin askelia pois uskonnollisen yhtenäisyyden vaatimuksesta. Myös kirkollisten kirjojen uudistustyö edistyi Suomen vastaavaa nopeammin. Molemmissa maissa kirkon valtiollisia tehtäviä on 1800-luvulta lähtien kuitenkin asteittain vähennetty. Nykyään ei enää voidakaan puhua yhtä monipuolista valtionhallinnon instituution statusta nauttivista uskonyhteisöistä.

Saarna oli yhdessä ehtoollisen kanssa jumalanpalvelusliturgian tärkein osa. Se oli teologinen puheenvuoro, jolla tähdättiin kuulijoiden hengelliseen koskettamiseen. Saarnoilla oli erilaisia ja vaihtelevia teologisia tehtäviä, joiden puitteissa papit ottivat kantaa siihen, miten kristityn tuli elää osana maallista yhteiskuntaa. Papit tekivät saarnoissaan samanaikaisesti monia asioita. Niitä onkin mielekästä tutkia puhetekoina, millä erityisesti viittaa poliittisen ajattelun historian menetelmiä 1900-luvun jälkipuoliskolla teoretisoineeseen Quentin Skinneriin (Skinner 2002). Kielellisen kontekstualismin avulla analysoimani saarnat olivat argumentatiivisia siirtoja aikansa sosiaalisessa todellisuudessa. Samalla voi huomauttaa, että kielellisesti suuntautuneiden historiantutkimuksen menetelmien soveltaminen laajoihin käsikirjoitusaineistoihin on kansainvälisestäkin kiinnostavaa. Yleensä on nimittäin keskitytty nopeammin läpikäytäviin painettuihin aineistoihin.

Vuoden 1686 kirkkolaki kehotti pappeja välttämään käsittelemästä poliittisiksi ymmärrettyjä teemoja saarnoissaan. Samalla papeilta kuitenkin odotettiin, että he iskostivat kuulijakuntaansa esivaltauskollisuuden ja yhteiskunnallisen harmonian ihanteita. Tässä meidän onkin huomattava, että 1700-luvulla politiikka käsitteenä rajoittui tarkoittamaan lähinnä ulkopoliittikkaa ja rajattuja säätyvaltiopäivien toimintoja. Varhaismodernin ajan julkisessa keskustelussa politiikan tekemistä, jos se ymmärretään analyttisenä käsitteenä, ei käytännössä ollut mahdollista erottaa uskonnosta. Saarnojen viittaukset valtapoliittisiin tapahtumiin olivat usein epäsuoria, mutta niiden kieltä kontekstoimalla viestit olivat ilmeisiä.

1700-luku tuo monille varmasti mieleen ennen kaikkea perunanviljelyn edistämistä koskeneet hyvin käytännölliset saarnat. Sellaisia saatettiin hyvinkin pitää, mutta arkistoihin niitä ei juuri näytä päätyneen. Tutkimukseni pikemminkin vahvistaa, että 1700-luvun kirkollinen saarna pitkälti seuraili luterilaisen ortodoksian ajalta periytyneen opetuksen ihanteita, johon sekoittui vaikutteita esimerkiksi ajan saarna- ja hartauskirjallisuudessa yleisestä maltillisesta pietismistä. Moni teologisia pääteemoja käsitellyt saarna oli käyttökelpoinen pitkänkin ajan kuluttua. Samojen tekstien uudelleenkäyttö onkin silmiinpistävää tarkastellessa pitkältä 1700-luvulta säilyneitä saarnoja. Se oli yhdenmukaista paitsi kirkkovuoden kierron myös ajan kristillisen opetuksen ihanteiden kanssa. Keskeisinä pidettyjen opinkappaleiden tulkittiin jäävän kuulijoiden mieliin parhaiten toistamisen avulla. Tämä johti myös yleisesti hyväksyttyjen yhteiskunnallisten ihanteiden toistamiseen. Hyvää tekevän esivallan ja passiivisten alamaisten ihanteita kuvastavia saarnoja nähtiin mielekkäänä uudelleenkäyttää useiden vuosienkin kuluttua. Niille annettiin uusissakin valtapoliittisissa konteksteissa itsevaltaista kustavilaista yhteiskuntajärjestystä heijastelevia merkityksiä. Saarnoja voikin luonnehtia toisteisiksi puheiksi, joissa papit loivat omien painotustensa kannalta mielekästä teologiaa 1600- ja 1700-lukujen kuluessa vakiintuneiden yhteiskunnan rakentumisen mallien tarjoamissa raameissa.

Toisteisuudestaan huolimatta saarnat eivät suinkaan olleet toistensa kopioita. Tutkimani papit toimivat erilaisissa paikallisyhteisöissä ja saarnasivat varsin erilaisille yleisöille. Suonenjoen kaltaisessa syrjäisessä agraariyhteisössä oli yhteiskunnallisista valtasuhteista puhuessa mielekästä painottaa kotitalouden sisäisiä valtasuhteita. Ajoittain alamaisuus jopa samaistettiin talonpoikaisuuteen. Sen sijaan Malmön ja Pietarsaaren kaltaisten merikauppaan sidoksissa olleiden kaupunkien asukkaiden sosioekonominen kirjo oli laajempi. Kuulijoiden maallisiin kutsumuksiin kuuluvien töiden luonnetta olikin mielekästä kuvaila yksityiskohtaisemmin ja kutsumusten välisiä tiukkoja raja-aitoja korostaen. Ihanne kunkin Jumalalta saamasta muuttumattomasta yhteiskunnallisesta osasta eli vahvasti koko tutkimusajallani.

Göteborg kuului valtakunnan suurimpiin kaupunkeihin, mutta sen vaivaistalon ja kehruhuoneen noin 200 jäsentä muodostivat erityisen yleisön sääty-yhteiskunnan reunamilla. Siellä saarnannut Anders Widberg (1752–1825) korostikin, että sääty-yhteiskunnan ihanteet eivät täysin soveltuneet kuulijakunnan arkeen. Widbergin siirryttyä vuonna 1798 hallantilaisen Okomen kirkkoherraksi hän säilytti useita elementtejä vaivaistalossa pitämistään saarnoista, mutta ryhtyi nyt selkeämmin

käsittämään agraaritalouksien arkeen soveltuvia käsityksiä hyvästä elämästä paikallisyhteisössä. Toipa hän myös esille, että kaikista maallisista kutsumuksista juuri talonpoikainen ammatinharjoitus oli Jumalan erityinen silmäterä.

Erityisesti valtakunnallisten kriisien aikaan korostuivat alueelliset erot. Kustaa III:n sodan ja Suomen sodan aikana havaitaankin, kuinka sotatoimet vaikuttivat saarnojen kieleen huomattavasti konkreettisemmin valtakunnan itäpuolella. Yleisesti ajan tapahtumat tietysti koskettivat kaikkia paikallisyhteisöjä. Kuningas Kustaa III:n (1746–1792) salamurha keväällä 1792 järkytti koko valtakunnan papistoa, joka vuodesta toiseen pelkäsi Ranskan vallankumouksen vaikutusten leviämistä Ruotsiin. Lain ja oikeuden, jotka olivat papeille jatkuvasti tärkeitä yhteiskunnan peruspilareita, nähtiin olevan koetuksella sekasortoon ajautuneessa Euroopassa. Samalla vuonna 1796 valtaan astuneelle Kustaa IV Aadolfille (1778–1837) osoitettiin teokratian hengessä alamaisuutta. Häneen ladattiin suuria toiveita ja vankkaa luottamusta.

Napoleonin sotien leviäminen Euroopassa huoletti pappeja. Ruotsikin lopulta ajautui suurvaltasotiin ensin Pommerissa syksyllä 1805 ja sittemmin Suomessa kevättälvella 1808. Suomen sota lopulta muutti valtakunnanrajoja, joten nyt valtakunnan länsi- ja itäpuolella toimineet papit jatkoivat viranhoitoaan eri esivaltojen alaisuudessa. Tämän jälkeen saarnojenkin kaltaisissa toisteisissa puheissa alkoi jatkuvuuksien ohessa ilmetä uutta valtapoliittista todellisuutta kuvastavaa kieltä. Suomessa papit ottivat varauksellisesti mutta rauhallisesti vastaan sen, että vuosisatojen mittainen valtiollinen yhteys Ruotsiin katkesi ja alue siirtyi itäisen kristillisyyden piiriin kuuluneen Venäjän keisarikunnan alaisuuteen. Vuoden 1809 jälkeenkin papit puhuivat esivaltaan ja Suomen alueen kohtaloon liittyneistä tapahtumista varauksellisesti. Kuitenkin 1810-luvun edetessä Aleksanteri I:n (1777–1825) henkilökultti vahvistui siinä määrin, että passiivisille alamaisilleen hyvää tekevä Venäjän keisari alkoi saarnoissa saada osakseen kustavilaisiin hallitsijoihin verrattavaa ylistystä.

Myös Ruotsissa valtakunnan hajoaminen, Kustaa IV Aadolfin syrjäyttäminen ja hallitsijan valtaoikeuksien merkittävä kaventaminen valtiopäivien kustannuksella otettiin saarnoissa vastaan rauhallisesti. Tässäkin tapauksessa papit korostivat mieluiten yhteiskunnan rakenteellisia jatkuvuuksia. Ajan muuhun valtapoliittisen kieleen verrattavaa varhaisen kansalaisen, *medborgare*, valtapoliittisten oikeuksien korostamista ei välittömästi siirretty osaksi saarnoja. Mutta ajan aatteelliset muutokset olivat liian merkittäviä sivuutettaviksi. 1810-luvun jälkipuolella papit ryhtyivätkin tulkitsemaan alamaisten osallistumista valtiopäivien päätöksentekoon osaksi ihanteellisen yhteiskunnan piirteitä. Samalla he alleviivasivat, että jako esivaltaan ja alamaisiin sitoi edelleen kuulijoita. Näiden tuli päätöksentekoon osallistumisesta huolimatta oikaista elämänsä auktoriteettien määräysvaltaan siinä vaiheessa, kun yhdessä säädetyt lait oli vahvistettu. Näin papit olivat muutamien vuosien viiveellä valmiita soveltamaan ajan muussa ruotsalaisessa julkisessa keskustelussa yleistyneitä puhetapoja, joita on usein tulkittu siirtymäksi kohti asteittain modernisoituvia yhteiskunnallisia arvoja.

Paikallistason yhteiskuntaa käsitelleessä kirkollisessa kielessä eroja Ruotsin ja Suomen välillä voi siis havaita jo 1810-luvulla. Kuitenkin se, miten puhetaivat tämän jälkeen kehittyivät suhteessa toisiinsa, vaatisi vertailevaa tutkimusta. Se kertoisi, miten

suoraviivaisesti esimerkiksi Ruotsin kirkon toimintaan usein Suomen evankelis-luterilaista kirkkoa varhaisemmin sovelletut arvojen muutokset ovat näyttäytyneet tavanomaisessa seurakuntatyössä. Samalla nämä ruotsalaisissa ja suomalaisissa saarnoissa 1810-luvun kuluessa havaittavat hienovaraiset erot kirkastavat tutkimukseni keskeistä tulosta, jonka mukaisesti saarna ei ollut ympäröivästä yhteiskunnasta erillinen puhegenre. Perinteisiin nojaamisestaan huolimatta papit pyrkivät aktiivisesti sitomaan saarnat oman aikansa yleisempiin ihanteisiin ja soveltamaan niiden sanomaa kuulijakuntiaan mukaillen.

FT Joonas Tammela työskentelee postdoc-tutkijana *De-Centring Eighteenth-Century Political Economy: Rethinking Growth, Wealth and Welfare in the Swedish Empire (DEPE)* -ERC-hankkeessa Jyväskylän yliopistossa.

Viitteet

[1] Yleiset tilastot jumalanpalveluksiin osallistujien kokonaismäärien kehityksistä Ruotsissa ja Suomessa 1900-luvun lopulta alkaen, ks. Statistik över medlemmar och verksamheter till och med 2024: Gudstjänstbesök 1990–2024, *Svenska kyrkan i siffror*, <https://www.svenskakyrkan.se/statistik> [Haettu 2.12.2025]; Kirkolliset tunnusluvut - 2025 aikasarja [Jumalanpalveluksiin osallistuneet, henk.], *Kirkon tilastot*, <https://www.kirkontilastot.fi/> [Haettu 2.12.2025].

Kirjallisuus

Engman, Max. 2009. *Pitkät jäähyväiset. Suomi Ruotsin ja Venäjän välissä vuoden 1809 jälkeen*. Helsinki: WSOY.

Hurskainen, Heta & Teuvo Laitila. 2023. *Ukraina on meidän! Kirkot ja politiikka Ukrainan ja Venäjän suhteissa*. Helsinki: Gaudeamus.

Laasonen, Pentti. 1995. Valistuksen vuosisadan kirkkohistoriantutkimuksen keskeneräisyys. Vastine Erkki Kourin kirja-arvioon teoksesta Suomen kirkon historia 2. Vuodet 1593–1808. *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja* 84–85, 231–232.

Meriläinen, Juha. 2023. *Putinin alttaripoika. Patriarkka Kirill ja Venäjän pyhä hyökkäyssota*. Helsinki: Otava.

Olkinuora, Hilikka. 2025. Kolumni: Älä nainen tule minulle vuorisaarnaamaan! – Saako piispa esittää pyynnön presidentille? *Kirkko ja kaupunki*, julkaistu 28.1.2025, <https://www.kirkkojakaupunki.fi/-/kolumni-ala-nainen-tule-minulle-vuorisaarnaamaan-saako-piispa-esittaa-pyyntoon-presidentille-> [Haettu 2.12.2025].

Skinner, Quentin. 2002. *Visions of Politics vol. 1. Regarding Method*. Cambridge: Cambridge University Press.

Villstrand, Nils Erik. 2012. *Valtakunnanosa. Suurvalta ja valtakunnan hajoaminen 1560–1812*. Suomentaneet Jussi T. Lappalainen ja Hannes Virrankoski. Helsinki: Svenska Litteratursällskapet i Finland.

Virtanen, Jarno. 2025. Piispan nuhteista Trumpille tuli somehitti – Trump tulistui. *Yle*, julkaistu 22.1.2025, <https://yle.fi/a/74-20138571> [Haettu 2.12.2025].